

Il capricorn – dapli che mo l'animal da vopna dal Grischun

■ Il capricorn è in losch avdant da las Alps. El viva per regla sur il cunfin dal gaud e cuntanscha autezzas da fin a 3500 meters sur mar. La preschientscha dal capricorn en las Alps sa lascha cumprovar fin enavos en temps preistorics. En tschertas regiuns alpinas para il capricorn schizunt d'avair furmà sur lung temp l'animal da chatscha principal per ils pievels preistorics. Ma er en il temp medieval vegniva il capricorn da las Alps considerà sco apoteca ambulanta ed è perquai vegnì persequità senza remischun. La preschientscha dad oz tracta la cumparsa e moda da viver dal «retg da las Alps», dat in sguard a sia extirpaziun e recolonisaziun e tematischa er sia muntada sco animal da vopna dal Grischun.

Classificaziun

I dat differentas spezias da capricorns. Sper il capricorn da las Alps (Capra ibex) existan er il capricorn siric, iberic, il capricorn da l'Etiopia, dal Caucasus ed auters pli.

Ensem cun ulteriuras spezias sco la chaura da chasa e si'antecessura, la chaura bezoara, appartegnan ils capricorns al gener chauras (Capra). Las chauras en per gronda part animals da

muntogna. Tar tut las spezias portan tant ils mastgels sco er las femellas cornas. Ils bucs han corna lunga e pesanta; els han er in barbet e glondas d'odur.

Las chauras, il chamutsch, il mufflon, l'antilopa ed il bov selvadi appartegnan a la famiglia dals bovids (Bovidae). Ina caratteristica tipica da la famiglia dals bovids è la corna. Quella consista d'in cucun d'oss vivent. Quest cucun è circumdà d'ina rasada da corn morta. La corna na furma mai roms laterals e crescha mintg'onn in tochet. Ils bovids na bittan betg giu lur corna e na midan mai ella.

Ils bovids appartegnan a l'urden dals mammals cun unglas pèr (Artiodactyla). En il medem urden sa chattan er ils tschiervs, ils portgs, las giraffas, ils chamels ed autras famiglias. Ils mammals cun unglas pèr han vi da mintga pe 2 u 4 unglas. Ils mammals cun unglas spèr han percuenter vi da mintga pe in dumber spèr d'unglas (1 u 3). Exempels per mammals cun unglas spèr en ils chavals ed ils rinoceros.

Blers dals mammals cun unglas pèr en remagliaders (Ruminantia) ed han quatter maguns. La maglia vegn mastegiada l'emprim mo a la sperta. Suenten va ella en ils dus buttatschs che furman quasi avantschombras dals maguns. Pli tard vegn la maglia mastegiada ina segunda giada.

Cumparsa

Ils capricorns mesiran dal chau fin a la cua 1 fin 1,5 meters e cuntanschan in autezza da

70 cm fin 1 m. Las femellas paisan circa 50 kilos, entant ch'els mastgels pon avair in pais da varga 100 kilos.

Entant che las chauras-capricorn han mo pitschnas cornas da circa 20 cm che n'èn betg stortas, possedan ils mastgels cornas fitg lungas ch'èn stortas levamain enavos.

Ils mastgels han in barbìs (sco quai ch'el porta ina gronda part da las chauras da chasa). La cua dals animals è fitg curta, ella mesira mo circa 15 centimeters. Las chommas davos dals animals èn pli lungas che las chommas davant, uschia ch'els pon raiver bain sin las stgarpas.

Capricorns da las Alps en s'adattads ad ina vita freida e criva en las muntognas autalpinas; lur pail è perquai fitg spess. La stad en las femellas ed ils animals giuvenns brin grischents, ils mastgels en da colur da marun. L'enviern è il pail da tut ils animals grisch fin grisch stgir. Il venter è pli cler, mintgatant perfin alv.

Las cornas

Tge parada grondiusa, cura ch'els bucs sbasan il chau e ballantschan lur cornas lungas vi e nà! Quellas pon avair ina lunghezza da fin ad in meter ed in pais da fin 15 kilograms. L'avust e durant il temp da chalur il december demonstreschan ils bucs ils pli imposants lur dominanza cun agid da las cornas.

Lur cornas creschan durant l'entira vita, mintg'onn la primavaira in pèr centimeters dapli. Ils rintgs annuals en bain visibels sin il dies dals corns ed els permettan da determinar la vegliadetgna exacta da l'animal. Ils capricorns vegnan circa 15, mintgatant però era 20 onns vegls.

Damai che las cornas da la chaura en bler pli pitschnas che quellas dal buc, èsi difficil da stimar lur vegliadetgna sin fundament dals rintgs annuals fitg serrads. Ina chaura-capricorn po vegnir fin 24 onns – ina vegliadetgna impressiunanta en quest ambient criv.

Spazi da viver

Ils capricorns da las Alps en animals da las muntognas autalpinas: Els vivan sur il cunfin dal gaud sin 2500 fin 3500 meters sur mar e prefereschan regiuns da gripa e gleira cun pavel stgars. En il gaud en els mo darar – per il pli l'avrigl ed il matg cura ch'ina dat nagin pavel pli en las regiuns pli autas.

En il decurs da la stad van els adina pli ad aut. Durant l'enviern viandeschan els puspè plinengiu sin stgarpas suleglivas expostas vers sid e sidvest.

Sin lur viadi dals quartiars da stad en regiuns pli autas fin als quartiars d'enviern fan ils capricorns pli lungs viadis ch'els chamutshs. Retschertgas en ed enturn il Parc Naziunal mussan che quests quartiars en savens plirs kilometers in ord l'auter; ils bucs viandeschan pli lunsch che las chauras.

Il capricorn sa mova attentamain, pertge che las cundiziuns crivas da la pizza preten-

Buc-capricorn en ses ambient natral.

FOTO PD

dan mintg'onn numerusas unfrendas. La stagiun la pli privlusa è l'enviern. Sin spundas stippas è il privel da lavinias fitg grond, ma da l'autra vart fan las lavinias era liber il terren, nua che giascha il pavel. Savens daventant entirs trieps unfrendas da lavinias. Per exempel l'enviern 2008/09, cura ch'èn vegnids per la vita plirs tozzels capricorns sulettamain en la Val Trupchun (Parc Naziunal).

Adattaziun al mund autalpin

Il capricorn chamina savens plaunsieu e cun moviments lass. Er ses corp pesant na para betg exnum adattà per ses ambient stip e grippus. Ma malgrà ses pais da radund 90 kg è il capricorn in rampignader ordvart agil. Questa letargia apparenta è ina strategia effizienta per surviver. Strusch in auter animal economisescha sias energias uschè bain sco il capricorn.

Sut ils pes paran ils capricorns d'avair tschitschs e lur senn d'equiliber è extraordinari. Las tschaccas en lomas a l'intern, dadora en ellas diras e chantunusas. Quai ha l'effect ch'els chalzers dal capricorn en tatgants. Uschia po el siglir segir e levamain sur ils grips taiss. Co ch'èn capricorn stima cun l'egliada la qualitat dal punct nua ch'el vul sa tschentar, resta in misteri. En mintga cas èsi sorprendent cun tge precisu e segirezza ch'el fitg pe.

Nutrimet

Capricorns en be vegetaris e ston vegnir a frida cun il pavel stgars en las regiuns autalpinas. Els maglian erba, ervinas, moffas, chatschs e brumbels da giuvnas chaglias e plantas. D'enviern sa cuntentan els cun plantas da plimatsch ed erba setga ch'els sgrattan or da la naiv. Ils capricorns en remagliaders. Els remaglian pliras giadas il pavel ch'els stumplan adina puspè si dal magun. Uschia survegnan els avunda energia era d'in pavel fitg stgars.

Ils capricorns en animals activs durant il di. Els maglian cunzunt la damaun baud e la saira. Durant il di fan els pausa e remaglian lur pavel. Per remagliar tschertgan els lieus sumbrivauns e surpendenzas da paraids-crap, perquai ch'els na cumportan betg bain la chalur.

Cumportament social

Sco tar ils tschiervs vivan ils mastgels e las femellas dals capricorns separadamain en gruppas da 10 fin 30 animals. Tar ils trieps da bucs è la rangaziun evident: la grondezza da las cornas exprima la fermezza individuala. Insaquants mastgels vivan era sulets.

Sumegliant als chamutshs vivan las chauras-capricorn en trieps cun autras chauras ed animals giuvenns. Las chauras-capricorn en fitg attentivas ed han adina en egl lur conturn. In'impurtanta funcziun da guid ha er qua la chaura manadra.

Capricorns san beschlar bunamain sco las chauras. Da privels averteschan els cun tschivels e sch'els giuvenns han tema, beschlan els sco las nursas.

Temp da chalur

Ils capricorns vegnan en chalur pir il december. Els cumenzan dentant già la stad a

cumbatter per la rangaziun. L'avust sviluppan ils capricorns, uschiglio plitost pultruns, in'activitad extraordinaria. En cumbats impressiunants sa mesiran ils animals da medema forza per in plaz a la testa. Quai na vul betg dir ch'el december durant la chalur saja alura tut regl. Ma ils capricorns eviteschan cun inschign da consumar lur energias, sco quai ch'igl è il cas tar ils tschiervs e chamutshs en chalur.

Silsuenter sa stenta il capricorn victur cun la mimica tipica d'acquistar la favur da si'elegida. Per betg starmentar la chaura cun sias tarmentas cornas, sa platga el enavos uschè bass sco pussaivel.

Animals giuvenns

Suenten circa tschintg mais e mez naschan ils giuvenns il matg u il zercladur. Normalmain nascha mo in sulet animal, be fitg darar datti schumellins. Ils ansiels portan in vestgi chaud da launa adattà al clima criv.

Ils capricorns san chaminar immediat suenter la naschientscha e gia cun quatter emnas treneschan els en gruppas pitschnas da raiver e siglir. Capricorns giuvenns vegnan tezzads sis mais da la mamma, suenter en els independents. Animals giuvenns pon d'entender victima da tschess, evlas u corvs gronds. Els creschan perquai si en il ravugl protegi da lur triep.

Il capricorn sco figura simbolica dal Grischun

Il capricorn ha sveglià l'interess dals istoriografs dapi l'antica. Fin al temp medieval na datti però betg bleras funtaunas davart il capricorn en il Grischun. Indicaziuns concretas en da chattar a partir dal 1490 en documents che cumprovan l'impurtanza dal capricorn sco animal da chatscha e sco regal.

Il capricorn è stà en il Grischun gia baud ina figura simbolica preferida sin vopnas, sigils, bandieras, sco ornament sin fatschadas e mobiglias ed era en la poesia. El cumpara en il 12avel/13avel tschientaner sco animal da vopna da l'investgieu da Cuira sin cuvertas doradas da cudeschs. Il 1368 è el da chattar sin il segund sigil da la citad da Cuira. Lura cumpara il capricorn sin las vopnas da la Lia da la Chadé (l'emprima giada il 1529) ed en la vopna cuminaivla da las Trais Lias (1548), plinavant en ina retscha da vopnas communalas (tranter auter Zernez).

Sin bandieras simbolisava il capricorn fermezza, prontezza da cumbat e solidaritad. Las emprimas bandieras enconuschantas dateschan dal temp da la Battaglia a la Chalavaina (1499). Il capricorn accompagnaiva ils Grischuns en lur campagnas. En chanzuns da guerra, chants e cronics rimadas vegn il capricorn grischun dechantà fin en il 17avel/18avel tschientaner sco figura simbolica d'indipendenza retica e gugent cumpareglia cun l'evla austriaca, cun la cratschla u cun il pavun tirolais.

Extirpaziun

Entant che la forza ed il curaschi dal capricorn ornava anc las vopnas e las bandieras, è l'animal sez sparì plaun a plaun da las muntognas grischunas. Gia en il temp medieval valeva el per fitg decimà. Pervi da las

novas armas da fiu viveva el en il 16avel tschientaner sulettamain anc en l'Engiadina'nta, en la Bregaglia e sisum il Partenz.

I n'è betg sorprendent ch'el «remedi vivent cunter tuttas sorts malsognas» vegniva chatschà senza resguard durant il temp medieval. Ils umans cartevan numnadamain en l'effect curativ miraculos dals preparats da capricorn. Sias cornas en furma da pulvra duevan gidar cunter convulsions e tisientadas, en furma d'anel duevan ellas dar curaschi e forza da resistenza; sias chatlunas servivan sco medischina cunter la tuberculosa e l'anemia; la mellania ed il sturnizi vegniva cumbattids cun ballots da plantas da ses magun: il capricorn, l'apoteca ambulanta.

Il 1612 è vegni decretà – per l'emprima giada sin il territori da la Svizra – in scumond da chatscha ch'è alura vegni mantegnì. Ma er questa mesira n'ha betg pudì impedir ch'el capricorn era svanì quasi cumpletamain da las Alps grischunas en la segunda mesadad dal 17avel tschientaner. Er en las ulteriuras parts da la Svizra è quest maiestus animal alpin svanì quasi a medem temp. Il davos exemplar è vegni sajettà il 1809 en il Vallais, ma probablmain sa tractavi be pli d'in giast pers da l'Italia dal Nord. Là era sa mantegnida ina colonia da capricorns en il revier da chatscha dal retg.

Recolonisaziun

L'entschatta dal 20avel tschientaner en s'engaschads divers Svizzers per ina recolonisaziun dal capricorn. Ma il retg talian Vittorio Emanuele na vuleva betg conceder sia selvaschina als Helvets, ed uschia han quels stui recurrer a meds nunconvenzional: corrupziun ed exportaziun illegala.

Sinaquai han ins instradà in program d'allevament singular en tut il mund. Ils ansiels importads illegalmain en Svizra en vegnids colonisads il 1911 l'emprim en l'asil da selvaschina «Peter und Paul» a Son Gagl.

Il 1920 han ins colonisà per l'emprima giada er en il Parc Naziunal animals da questa tratga, persvas ch'els animals sa sentissan qua spezialmain bain. Ma senza success: ils animals en per part puspè emigrads. Sto esser ch'els protecturs da selvaschina n'enconuschevan a l'entschatta betg bain avunda las pretensiuns dal capricorn a l'ambient. Ma en ils onns 1930 ha «l'interpresa capricorns» finalmain gi success. Actualmain vivan var 300 capricorns en il Parc Naziunal.

Oz è il dumber da capricorns sa stabili en l'entir territori alpin. Da la Slovenia fin en Frantscha vivan radund 30 000 capricorns. En intgins lieus dastgan ils capricorns perquai vegnir sajettads da temp en temp, schebain che la spezia sco tala è protegida.

La preschientschiun:

Dossier «Il capricorn».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=739
www.chattà.ch

Capricorns vegnan recolonisads en il Parc Naziunal svizzer (1933). FOTO PD